

Шевчук О.В.*

ВИБОРИ ПРЕЗИДЕНТА ТАЙВАНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ У КОНТЕКСТІ АМЕРИКАНСЬКО-КИТАЙСЬКИХ ВІДНОСИН

Стаття присвячена аналізу впливу результатів виборів глави адміністрації Тайваню на характер американсько-китайських взаємовідносин у контексті можливих моделей урегулювання «статусу» Тайваню. Визначено вплив внутрішньополітичних чинників на характер і зміст американсько-китайських й китайсько-тайванських відносин.

Ключові слова: «тайванська проблема», американсько-китайські відносини, зовнішня політика, двосторонні відносини, внутрішньополітичний процес.

Статья посвящена анализу влияния результатов выборов главы администрации Тайваня на характер американо-китайских взаимоотношений в контексте возможных моделей урегулирования «статуса» Тайваня. Определено влияние внутренних политических факторов на характер и сущность американо-китайских и китайско-тайваньских отношений.

Ключевые слова: «тайваньская проблема», американо-китайские отношения, внешняя политика, двусторонние отношения, внутривнутриполитический процесс.

The article analyzes the Taiwan chief of administration election results impact on the US-China relationship within the context of possible determining models of the Taiwan Status. The internal political factors influence on the nature and meaning of the US-Chinese and Sino-Taiwanese relations is defined.

Keywords: «Taiwan issue», US-China relations, foreign policy, bilateral relations, internal political process.

Вибори президента тайванської адміністрації перманентно зумовлюють загострення відносин між КНР та США. Це особливо важливо, якщо врахувати значення Азійсько-Тихоокеанського регіону для сучасної світової економіки і залучення до структури регіональних міждержавних взаємовідносин центросилових держав світу. Саме ці фактори актуалізують дослідження можливих моделей урегулювання «тайванської проблеми». Виходячи з цього основними завданнями даної розвідки є: 1. Визначити особливості політики президентів тайванської адміністрації щодо проблеми возз'єднання острову з материком; 2. Охарактеризувати загрози та виклики руху обох берегів Тайванської протоки назустріч один одному у контексті американсько-китайських відносин.

Конфліктогенність «тайванської проблеми» визначає досить високий науковий інтерес до неї як з боку американських, так і російських й українських фахівців-міжнародників. Серед робіт американських політологів присвячених проблемі Тайваню можна

* доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили

виокремити аналітичні розробки Зб. Бжезинського, Д. Ебшайра, Х. Брауна, Д. Брінклі, Р. Кейгана, С. Хантінгтона, Дж. Айкенберрі, М. Макфола, М. Менделбаума, Н. Подгореця, Б. Поузена тощо. Російська міжнародно-політична наука представлена працями А.О. Аріна, А.Д. Богатурова, Е.Д. Лозанського, А.М. Хазанова, В.В. Міхєєва, А.Г. Ларіна та ін. У вітчизняній політичній науці міжнародні відносини Азійсько-Тихоокеанському регіоні взагалі і «тайванська проблема» зокрема є предметом науковій уваги С.О. Шергіна, Б.М. Гончара, Л.О. Лещенка, М.А. Тарана, П.С. Ленського, В.В. Величка тощо.

Вибори 1996 р. президента Китайської Республіки на Тайвані характеризувались крайнім загостренням відносин між Пекіном та Вашингтоном. Напередодні перших прямих виборів глави тайванської адміністрації запланових на 25 березня частини Народно-Визвольної армії КНР розпочали масштабні навчання у районі Тайванської протоки.

19 березня 1996 р. спікер палати представників республіканець Б. Джиллман виніс на розгляд конгресу спільну резолюцію № 148, яка засуджувала дії Китаю. В преамбулі резолюції підкреслювалось: «Навчання, спрямовані на залякування тайванських виборців напередодні президентських виборів, а ракетні пуски біля Тайваню і перешкоджання роботі міжнародних морських і авіаційних шляхів загрожують як Тайваню, так і політичним, військовим, комерційним інтересам Сполучених Штатів та їх союзників» [1, с. H2342].

21 березня 1996 р. у Сенаті відбулося обговорення власної резолюції, яка давала оцінку березневим навчанням НВАК. Основними положеннями резолюції були: 1. Проведення ракетних пусків і військових навчань у Тайванській протоці є загрозою безпеці і стабільності Тайваню, а також суперечить духу трьох спільних американсько-китайських комюніке. 2. Конгрес США застерігає уряд КНР від продовження подібних дій щодо Тайваню і рекомендує розпочати діалог з його урядом на вищому рівні з метою розв'язання суперечностей і проблеми майбутнього Тайваню. 3. Президент повинен у відповідності до «Закону про відносини з Тайванем» 1979 р. негайно провести консультації з Конгресом щодо адекватної відповіді Сполучених Штатів на пуски і навчання і ступінь загрози, яку вони мають для безпеки і стабільності Тайваню. 4. Президент повинен у відповідності до «Закону про відносини з Тайванем» переглянути зміст і обсяги оборонних статей і послуг, які можуть бути необхідними для підтримання здатності Тайваню до самооборони в умовах зростання військової загрози. 5 Уряд Тайваню повинен зберігати свою прихильність мирному розв'язанню своїх майбутніх відносин з КНР на основі взаємоприйнятних рішень [2, с. S2622]. Подальший текст резолюції містив підтвердження прихильності США своїм зобов'язанням перед КНР і Тайванем, закріплених у трьох спільних комюніке і «Законі про відносини з Тайванем» [2, с. S2623]. За тональністю та змістом резолюція Сенату була більш поміркованою, ніж проект, запропонований Конгресом, і за змістом була закликом про повернення американсько-китайсько-тайванських відносин до політико-юридичних засад раніше досягнутих домовленостей. Небезпека дестабілізації ситуації в регіоні як китайськими, так і американськими «експериментами» в сфері тайванської політики, зумовила фактично одностайний виступ сенаторів, проти будь-яких кроків, які сприятимуть загостренню ескалації в Тайванській протоці.

Свідченням надзвичайної гостроти кризи 1996 р. стало звернення Ради Європи до керівництва КНР із закликом припинити будь-які військові дії щодо Тайваню [3, с. 53], а також заява МЗС Російської Федерації від 12 березня 1996 р., в якій зазначалось, що позиція Росії з тайванського питання залишається незмінною: Тайвань є невід'ємною частиною КНР. Але в заяві було підкреслено, що РФ виступає за мирне врегулювання Тайванської кризи 1996 р. Головним методом ліквідації ескалації напруженості між островом та материком, констатувалось у заяві зовнішньополітичного відомства РФ, повинен бути «серйозний, конструктивний діалог» [3, с. 55].

Отже, криза 1996 р., спричинена запланованими на 25 березня першими в історії Тайваню прямими президентськими виборами, засвідчила, по-перше, що Тайвань залишається важливим елементом конструкції міждержавних відносин в АТР; по-друге, керівництво КНР у свої діях керується принципом розумної достатності, оскільки пряме застосування військової сили проти Тайваню призвело б до призупинення військово-політичного співробітництва між Вашингтоном й Пекіном, викликало б дестабілізацію в регіоні, враховуючи договірні відносини острова з США та розширення японсько-американського договору безпеки в 1996-1997 роках, а також позицію й інших країн АТР; по-третє, для тайванської адміністрації важливим було отримати сигнали щодо продовження Вашингтоном курсу на збереження Тайваню в фокусі американських інтересів в АТР; по-четверте, динаміка зовнішньополітичних відносин засвідчила, що характер взаємодії центрів сили регіону як основних складових системи безпеки визначається, насамперед, силовими параметрами держав.

Нове загострення відносин між Пекіном та Тайбеєм напередодні президентських виборів на Тайвані (березень 2000 р.) внесло корективи в політику США щодо Тайваню. Й хоча відверті погрози Пекіна застосувати силу проти Тайваню викликали різкі протести з боку держдепартаменту США, але перемога на виборах кандидата від Демократичної прогресивної партії Чень Шуйбяня засвідчила, що проблема об'єднання острова з материком може вийти на рівень значного міжнародного конфлікту. Враховуючи таку перспективу, держдепартамент США в березні 2000 р. констатував, що Пекін у суперечці з Тайбеєм займає «дуже конструктивну позицію» [4, с. 4].

Заступник прем'єра Держради КНР Цянь Цичень характеризуючи позицію Пекіна щодо засадничих принципів взаємовідносин з Тайбеєм відзначив: «Возз'єднання Тайваню з КНР можливе лише за умови підтримання принципу «одного Китаю». Тільки після визнання тайванською владою принципу одного Китаю можна буде відновити переговори між двома берегами Тайванської протоки» [5, с. 68]. Аналогічна позиція була висловлена і в виступі офіційного представника Канцелярії Держради КНР в справах Тайваню Чжан Минцина [5, с. 69].

Офіційна ж позиція Тайбею щодо принципів взаємовідносин з материковим Китаєм була сформульована в інавгураційній промові Чень Шуйбяня. Новообраний президент КР на Тайвані зазначив, що основними принципами взаємовідносин КНР та Тайваню є дотримання «демократії та паритету» [6, с. 10]. Саме це, на його думку, забезпечить можливість вирішувати питання про «майбутнє «одного Китаю» [6, с. 10]. Чень Шуйбянь підкреслив, що протягом його діяльності на посаді президента він не буде проголошувати незалежності, не буде змінювати назви держави, не буде наполягати на включенні до конституції визначення взаємовідносин двох сторін протоки як «особливих міждержавних відносин», і не буде сприяти проведенню референдуму з питання незалежності чи об'єднання [6, с. 10-11]. Ці напрямки подальшого розвитку відносин між островом та материковим Китаєм були задекларовані і в новорічному зверненні Чень Шуйбяня 2001 р.

Разом з тим, продовження політико-військової підтримки Тайбею з боку США багато в чому обумовили трансформацію позиції президента тайванської адміністрації Чень Шуйбяня щодо об'єднувачого процесу. Так, 3 серпня 2002 р. він висловився за проведення референдуму з питання незалежності острова від материкового Китаю. Чень Шуйбянь зазначив, що такий «плебісцит є невід'ємним правом тайванського народу, яке не відібрати і не відмінити». На роздум тайванського президента: «Настав час в'яснити, яким політичним шляхом рухатися Тайбею в майбутньому і це повинен вирішити сам народ» [7, с. 4]. В той же час Чень Шуйбянь підкреслив: «Спочатку необхідно прийняти відповідний закон, який зміг би реалізувати право тайванців на самовизначення» [7, с. 4]. Реакція офі-

ційного Пекіну на заяву президента Тайваню була миттєвою. «У світі існує тільки один Китай; материкова частина країни і Тайвань є частинами Китаю. Ми не потерпимо розділу суверенітету й територіальної цілісності Китаю», – зауважив офіційний представник зовнішньополітичного відомства КНР [8, с. 3].

Проте, такий варіант розвитку подій навколо тайванського питання не буде відповідати інтересам як КНР, так і Тайваню, а також інтересам США. Оскільки, з одного боку, Вашингтон не зможе не застосовувати якихось активних військово-політичних дій, з іншого – залучення США до військових дій в Тайванській протоці призведе до переростання цього локального зіткнення в масштабний міжнародний конфлікт, головним наслідком якого буде дестабілізація в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, яка загрожуватиме мирному міжнародному політичному розвитку. Окрім того, координація позицій КНР та РФ щодо територіальних проблем також є активним фактором впливу на характер відносин у регіональній системі міждержавних взаємовідносин.

У березні 2005 р. Всекитайське зібрання народних представників КНР офіційно прийняло закон «Про попередження розколу держави», який обстоює політику мирного об'єднання країни на основі принципу «одного Китаю». Одночасно закон легалізував використання Пекіном силових методів захисту держави в випадку, якщо всі можливості щодо мирного об'єднання будуть вичерпані і факт набуття Тайванем незалежності стане реальним.

Чергова ескалація відносин в трикутнику Пекін – Вашингтон – Тайбей відбулася навесні 2008 р., що було пов'язано з запланованими на 22 березня 2008 р. виборами президента Тайваню і одночасним проведенням референдуму щодо представництва острова в ООН. Засудивши проведення плебісциту, як «спробу оголосити незалежність Тайваню, який перебуває під суверенітетом Китайської Народної Республіки», Конгрес США прийняв резолюцію з підтримки проведення «демократичних виборів на Тайвані» [9]. До берегів Тайваню були направлені два авіаносця США, які, за словами представника Пентагону, «будуть розташовані не так близько до острова, щоб провокувати материковий Китай, але на достатній відстані для того, щоб відреагувати на будь-яку провокацію в Тайванській протоці» [10]. Ці дії США викликали різку реакцію з боку КНР. Офіційний представник МЗС КНР Цинь Ган, коментуючи позицію Вашингтону, зазначив: «Незважаючи на дипломатичні демарші китайської сторони Конгрес США прийняв резолюцію щодо так званої підтримки демократичних виборів на Тайвані, в зв'язку з чим Китай заявляє рішучий протест» [11]. Представник китайського зовнішньополітичного відомства підкреслив: «Китайська сторона вимагає від Конгресу Сполучених Штатів ретельно усвідомити складність сьогоденної ситуації на Тайвані і характер розкольніцької діяльності Чень Шуйбяня, спрямованої на проголошення «незалежності Тайваню», вжити заходів з ліквідації негативного впливу цього рішення і припинити надання будь-яких помилкових сигналів сепаратистським силам, які сповідують «незалежність Тайваню» [11]. Разом з тим, результати виборів президента тайванської адміністрації виявилися достатньо «позитивними» для КНР. Перемогу отримав кандидат від опозиційної партії Гоміндан, колишній мер Тайбею Ма Інцзю. За підрахунками всіх бюлетенів він набрав 58% голосів, його суперник – голова правлячої Демократичної прогресивної партії Френк Се Антін – отримав підтримку 42% виборців [12]. Результати ж голосування на референдумі щодо представництва Тайваню в ООН виявилися недостатніми для започаткування процесу владою острову: за те, щоб острів був представлений в ООН під назвою Тайвань проголосувало 5,5 млн. чол., за вступ до організації під іменем Республіка Китай або іншим – 4,9 млн. чол. Для прийняття відповідного рішення щодо втілення результатів референдуму в життя необхідно було, щоб за один з пунктів висловилося як мінімум 8,5 млн. ви-

борців [12]. Протягом виборчої кампанії Ма Інцзю неодноразово висловлювався щодо необхідності відкриття прямих авіарейсів на материк і потребу ослаблення обмежень у сфері розвитку ділових контактів з материковим Китаєм аж до створення спільного ринку [12; 13]. 23 березня 2008 р. президент США Дж. Буш-мол. привітав кандидата в президенти Ма Інцзю з обранням його на посаду президента, зазначивши, що його перемога передбачає «нові можливості для Китаю і Тайваню щодо розв'язання своїх розбіжностей мирним шляхом» [14].

У інавгураційній промові 20 травня 2008 р. Ма Інцзю назвав своє обрання «історичною можливістю» для Тайваню і материкового Китаю і висловив сподівання, що обидві сторони використовують цю можливість для налагодження діалогу.

Окрім того, у промові президент адміністрації Тайваню підкреслено називав свою країну «Китайська Республіка», а не «Тайвань», чітко зазначивши, що виступає проти незалежності острова і готовий повернутися до консенсусу 1992 р. і визнання єдності Китаю [15].

Завдяки публічному визнанню «консенсусу 1992 р.» - усної домовленості представників Асоціації за розвиток зв'язків між двома берегами Тайванської протоки і Фонду обмінів через Тайванську протоку, що підтверджувала прихильність принципу «одного Китаю» у власній інтерпретації, стало можливим поновлення діалогу між китайською і тайванською сторонами, перерваного у 1999 р.

Модель налагодження китайсько-тайванських зв'язків, запропонована у інавгураційній промові Ма Інцзю передбачала насамперед нормалізацію економічних і культурних відносин, за результатами може розглядатися можливість започаткування переговорів щодо надання Тайваню більшого «міжнародного простору» і укладення мирної угоди між островом і материком. Визнання офіційними посадовими особами тайванської адміністрації «консенсусу 1992 р.» сприяло активізації двосторонніх переговорів між напівофіційними організаціями, які представляють КР на Тайвані та КНР.

Поліпшення «клімату» відносин у форматі Пекін-Тайбей сприяло динамічному нарощуванню двостороннього товарообігу. Так, за перші п'ять місяців 2011 р. він склав 65,86 млрд. доларів США, що на 15,3% перевищує аналогічні показники минулого року. Обсяг експорту материкового Китаю на Тайвань досяг 14,54 млрд. доларів, що на 30,4% вище показників 2010 р. Імпорт з Тайваню до материкового Китаю досяг 51,32 млрд. доларів, це на 11,6% більше, ніж торік. З січня по травень 2011р. у материковому Китаї було затверджено більше 1020 проектів із залученням тайванських інвестицій. При цьому інвестиції з Тайваню у розмірі 990 млн. доларів США вже вкладені у конкретні проекти [16].

Знаковою подією двосторонніх відносин стало підписання 29 червня 2010 р. уповноваженими особами Тайваню і Китаю Рамкової угоди про економічне співробітництво між двома берегами Тайванської протоки (ратифікація угоди відбулася 12 вересня 2010 р.). Згідно з домовленостями, Китай встановлює преференції, а в окремих випадках і нульові тарифи для 539 найменувань тайванської продукції, або близько 16% від загального обсягу тайванського експорту до КНР. Для Китаю такі переваги встановлюються щодо 267 товарів, або 10,5% від постачань на Тайвань. Тайванські компанії також отримали доступ в раніше недоступні їм галузі китайської економіки, зокрема, у банківській сектор та страхову справу [17].

1 січня 2011 р. вступила в дію програма «Ранній врожай» розрахована на 3 роки. Змістовна спрямованість програми полягає у суттєвому зниженні митних тарифів щодо встановленого списку товарів, аж до їх повного скасування.

Разом з тим, відносини між КНР та КР на Тайвані характеризуються певною дихотомією: з одного боку, економічне співробітництво між сторонами набуває все більш широкого та поглибленого характеру, а з іншого – у політичній сфері не простежується навіть незначних зрушень. Спорадичні поступки сторін є лише підтвердженням загальної тенденції. Так, у 2008 р. Пекін зняв традиційні заперечення щодо приєднання Тайваню до Міжнародних медико-санітарних правил Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ). Поступки з боку КНР дозволили представникам Тайваню у статусі спостерігача прийняти участь у роботі Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я під назвою «Пекінський Тайбей» у травні 2009 р. та травні 2010 р.

Рух Тайваню і Китаю назустріч у економічній сфері разом з тим, не послабив позицій сторін щодо розв'язання «статусної» проблеми острова. Зокрема, президент Ма Інцзю ще у своїй інавгураційній промові структурував позицію тайванської сторони у вигляді формули «трьох ні»: «Ні об'єднання, ні незалежності, ні силовим способом вирішення тайванського питання» [15].

З боку КНР, нормалізація відносин з Тайванем та подальше «повернення» острову можливе виключно на основі принципу «одна держава, дві системи». Хоча, офіційний Пекін публічно не відмовляється і від можливості силового варіанту розв'язання проблеми. Положення Закону про сецесію 2005 р., які передбачають легальну можливість застосування сили проти Тайбею не переглянуті і на сьогодні. У законі підкреслюється: «У випадку, якщо сепаратистським силам під будь-яким приводом або в будь-якій формі вдасться домогтися фактичного відторгнення острова від Китаю, у разі, якщо виникне серйозна ситуація, яка загрожує відторгненням Тайваню від Китаю, у разі, коли всі можливості мирного возз'єднання виявляться повністю вичерпаними, держава зобов'язана застосувати немирні засоби та інші необхідні заходи для захисту державного суверенітету і своєї територіальної цілісності» [18].

Згідно даних Міністерства оборони США наприкінці 2009 р. у Китаї було розташовано близько 1050-1150 балістичних ракет близького радіусу дії, направлених проти Тайваню [19].

Разом з тим, процес «зближення» між Тайбеєм та Пекіном є суттєвою детермінантою щодо політики центросилових держав регіону. У випадку безумовного «передання» США Тайваню КНР, союзники Вашингтону у регіоні матимуть підстави для сумнівів щодо стійкості зобов'язань з боку США. А це у свою чергу, може підштовхнути східноазійські країни до зближення з Пекіном і тоді зона Великого Китаю, що формується, охоплюватиме майже всю Східну півкулю. Саме це зумовлює необхідність і для Вашингтону, і для Тайбею пошуків адекватних відповідей на потенційні та реально існуючі загрози з боку КНР. У цьому контексті заяви адміністрації Б. Обама на початку 2010 р. щодо продажу Тайваню озброєння на загальну суму 6,4 млрд. дол. мають принципове значення як для регіональної зовнішньополітичної стратегії США, так і для стратегічного американського курсу у всій Європі [20, с. 67].

Отже, зближення між КНР та Тайванем у економічній сфері, поступки Пекіна у питанні розширення «міжнародного простору» острову, разом з тим, не виключають можливості ескалації конфлікту внаслідок поступової радикалізації позиції Тайваню пов'язаної із зростанням національної ідентичності та самосвідомості. Це, у свою чергу може посилитись у результаті посилення тиску з боку КНР у питанні «повернення» острову на основі непорушного принципу «одна держава, дві системи». Зважаючи ж на міжнародні зв'язки КР на Тайвані зі США та їх союзниками, динамічної розбудови відносин між Пекіном та Москвою у форматі довгострокового стратегічного співробітництва за-

гострення відносин Пекін-Тайбей має потенціал виходу з локального рівня на регіональний чи навіть глобальний. Окрім того, активізація присутності США у китайсько-тайванських відносинах може бути розцінена світовою спільнотою як прагнення загальмувати позитивну динаміку процесу мирного возз'єднання двох берегів Тайванської протоки.

Список використаних джерел

1. Sense of Congress regarding United States support of Taiwan // Congressional Record — House. — March 19, 1996. — 29 p.
2. Expressing the sense of the Congress that the United States is committed to military stability in Taiwan Strait // Congressional Record — Senate. — March 21, 1996. — 19 p.
3. Жуйвэнь Сюй. Кризис в Тайваньском проливе (1996 год) и политика России в отношении Тайваня: сб. докл. конф. / Жуйвэнь Сюй ; Московский университет им. М.В. Ломоносова. Институт стран Азии и Африки // Российско-тайваньские отношения и их роль в развитии Азиатско-Тихоокеанского региона. — М.: ТОО «Древо жизни», 1997. — С. 50–57.
4. Міжнародні новини. Хроніка. Факти. Події. Є прогрес // Голос України. — 2000. — 23 березня. — № 51 (2298). — С. 4.
5. Гудошников Л.М. Выборы 2001-2002 гг. на Тайване / Л.М. Гудошников, В.Г. Ганшин // Проблемы Дальнего Востока. — 2002. — № 2. — С. 64–69.
6. Тайвань поднимается: к рассвету наступающей эры. Инаугурационная речь Президента Китайской Республики Чень Шуйбяня. 20 мая 2000 года // Формоза. — 2000. — № 1. — С. 7–11.
7. Росчерком пера. Тайбей // Киевские ведомости. — 2002. — 6 августа. — С. 4.
8. Жесткая позиция Китая // Вечерние вести. — 2002. — 6 августа. — № 119 (815). — С. 3.
9. МИД КНР выразил протест США за резолюцию в поддержку выборам на Тайване. 29 февраля 2008 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.chinanews.ru/news/politics/1730-29022008.html>. — Загл. с экрана.
10. США проследят за выборами президента Тайваня с двух авианосцев [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.riasamara.ru/meh/print.php?id=22235>. — Загл. с экрана.
11. Китай протестует против поддержки США выборов на Тайване [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.interfax.ru/news.asp?id=2313&sec=1446>. — Загл. с экрана.
12. Трохин К. Лидер оппозиционной Гоминьдан победил на президентских выборах в Тайване / К. Трохин [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.naviny.by/rubrics/abroad/2008/03/22/ic_articles_118_156196. — Загл. с экрана.
13. Состоялись первые теледебаты кандидатов президенты Тайваня [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.taiwanembassy.org/ru/ct.asp?xItem=51801&ctNode=1861&mp=237>. — Загл. с экрана.
14. Taiwan presidential election 2008 [Electronic resource]. — Access mode: <http://www.flickr.com/photos/dans180/sets/72157601159208274>. — Title from a screen.
15. Габуев А. Разлад между Тайванем и Китаем сошел на три «нет»? / А. Габуев [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1211403660>. — Загл. с экрана.

16. Развитие отношений Китая и Тайваня [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rodop.org/polit-110812115358>. — Загл. с экрана.
17. Торговый договор соединил берега Тайваньского пролива [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.km.ru/biznes-i-finansy/obzory/torgovyi-dogovor/11835>. — Загл. с экрана.
18. «Закон КНР против сепаратизма» направлен на сдерживание раскольнических действий сторонников «независимости Тайваня» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: // <http://kz.chineseembassy.org/rus/ztd/taiwanjianjie/guocheng/t194733.htm>.
19. Войтенко Э.М., Лексютина Я.В. Тайвань между Китаем и Америкой / Э.М. Войтенко, Я.В. Лексютина [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Taivan-mezhdu-Kitaem-i-Amerikoi-15108>.
20. Kaplan R.D. The Geography of Chinese Power. How Far Can Beijing Reach on Land and at Sea? / R.D. Kaplan // Foreign Affairs. — 2010. — Vol. 89. — № 3. — P. 64–75.